

22. Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь // Труды отдела древнерусской литературы. – М.; Л., 1955. – Т.11.
23. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков, 1962.
24. Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. – М.: Наука, 1971.
25. Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. – Одесса, 1892.
26. Булахов М.Г. Лонгинов Аркадий Васильевич // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – Т. 3. – СПб., 1995.
27. Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. – 1980. – № 4.
28. Звагельський В.Б. Лосицька дорога // Сумська старовина. – 1999. – №№ V-VI.
29. Федоров В.Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. – М., 1956.
30. Гетманец М.Ф. По следам князя Игоря // Труды отдела древней русской литературы. – М.; Л., 1976. – Т. 31.
31. Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы. – Харьков, 2003.
32. О.С. [О.С.Стрижак] Сальница, р. // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985.
33. Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний показчик // Літопис руський. – К., 1989.
34. Корж П.Я. К вопросу об исторической основе "Слова о полку Игореве" // Вісник Харківського університету. – 1988. – № 327.
35. Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990.
36. Чернов А.Ю. Хроники изначального времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. – СПб., 2006.
37. Подов В.И. Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. – Луганск, 2009.
38. Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. – Л., 1985.
39. Звагельський В.Б. Середньовічні броди на Дінці // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Харків, 2009.
40. Звагельський В.Б. Шеломань у "Слові о полку Ігоревім" // Київська старовина. – 1999. – №2.
41. Творогов О.В. Дон // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб., 1995. – Т.2.
42. Творогов О.В. Донец // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб., 1995. – Т.2.
43. Рыбаков Б.А. Дон и Донец в "Слове о полку Игореве" // Научные доклады высшей школы: Исторические науки. – 1958. – №1.
44. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962.
45. Отін Є.С. Гідроніми Східної України. – К.; Донецьк, 1977.
46. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991.
47. Звагельський В.Б. Щодо локалізації р. Каяла // Сумська старовина. Збірка наукових праць. – Суми, 1996.

Звагельський В. Б. Локалізація летописної Сальниці

В статті розглядаються численні варіанти локалізації летописної р. Сальниці, пов'язаної з трагічними подіями походу Ігоря Святославича в Половецьку степу весною 1185 г. Висказується гіпотеза про розташування цієї річки в басейні Дніпра.

Ключевые слова: Сальница, Северский Донец, "Слово о полку Игореве", локалізація, історіографія.

Zvagelsky V. B. The localization of annalistic Sal'nica

The numerous variants of localization annalistic, Sal'nica related to the tragic events of hike of Igor Svyatoslavich in Poloveckuyu steppe by the spring 1185 are examined In the article Vysskazyvaetsya hypothesis about the location of this river in the pool of Dnepr.

Keywords: Sal'nica, Severskiy Donec, "The Narrative of Ihor's Regiment", localization, historiography.

УДК 94:394(477.64)"17"

В. І. Мільчев

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ЗАПОРІЗЬКОГО ЕТОСУ XVIII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено дослідженню характерних рис історичного етосу запорізького козацтва упродовж XVIII століття. Основу наукової розвідки склали документальні й наративні матеріали архівних і бібліотечних збірань України, Польщі та Російської Федерації. Виокремлено та проаналізовано характерні складові запорізького етосу: місії "Щита Християнства", зречення шлюбного життя, січового кодексу честі, а також дотримання зовнішньо-атрибутивних маркерів соціальної групи у одязі, зачісці тощо.

Ключові слова: етос, запорізьке козацтво, братство, слава, celibat.

Недостатній рівень дослідженості соціальної історії Запоріжжя XVIII ст., не дає змоги однозначно й у повному обсязі відповісти на питання про характерні риси етосу запорізької громади часів Нової Січі. Під "етосом", у нашому випадку, слід розуміти сучасну дефініцію, прийняту в широкому колі гуманітарних наук (соціології, психології, етиці, філософії), яка означає стиль життя конкретної суспільної групи, орієнтацію її культури, прийняту в ній ієрархію морально-ціннісних норм. Тема ця залишається практично не розробленою. Переважна більшість досліджень з історії запорізького козацтва є зосередженими на проблемах його політичної, військової та економічної історії. Побіжні нотатки з цього приводу ми зустрічаємо лише у

працях дослідників XIX – початку XX ст. – А.Скальковського, Я.Новицького, Д.Яворницького та О.Рябініна-Склярівського [1-4].

Головна наукова проблема, на сьогоднішній день, полягає в тому, що питання, пов'язані з розглядом такої специфічної складової соціальної історії запорозького козацтва, якою є його історичний етос, розглядалися в дослідженнях згаданих вище попередників майже виключно на основі залучення фольклорних джерел. Час їх фіксації, у більшості випадків, відстояв від часів існування історичного Запорожжя що-найменше на півстоліття, а відтак неминучою була аберация часу й оточення, коли у більшості випадків стиль життя, норми поведінки січовиків, оцінювалися особами, більшість з яких не мала безпосереднього відношення до Запорожжя.

Разом із цим, „критична маса” джерел з історії запорозького козацтва, виявлених у архівосховищах Російської Федерації, Польщі* та України та введених до наукового обігу, дають можливість для дослідження не тільки таких об'ємних, „магістральних” тем, як соціальний устрій чи то соціальні рухи, але ж і для реконструкції основних рис історичного етосу січової громади.

Актуалізація широкого кола документальних і наративних джерел, виникнення яких було синхронним існуванню самого низового козацтва, або ж козацьких спільнот-наступниць – чорноморської та задунайської, дозволяє з великою долею вірогідності визначити основні світоглядні орієнтири й моральні установки запорожців XVIII століття, дослідити специфіку життєвого стилю й поведінки козака-запорожця, простежити причини й напрямки їх зміни.

Відповідно до цього, головними завданнями даної наукової розвідки ми вважаємо виокремлення характерних складових запорозького етосу, аналіз базових постулатів січового кодексу честі, характеристику зовнішньо-атрибутивних маркерів соціальної групи у одязі, зачісці тощо, як таких, що є практичною, матеріалізованою, формою реалізації морально-ціннісних норм й поведінкових установок запорозького козацтва.

Очевидно, що засадничим, базовим, рівнем історичного етосу запорозького козацтва було усвідомлення ним історичної місії Війська Запорозького Низового, його ролі та місця у житті тогочасного суспільства. Приватне й офіційне листування вищих посадовців Коша у завершальний період існування Нової Січі, а також фіксація їх особистої позиції сторонніми особами (насамперед, російськими урядовцями) дають нам змогу дослідити ці фундаментальні основи запорозького етосу.

У характеристиках самої запорозької старшини самооцінка є цілком зваженою, реальною та такою, що відповідала дійсності – перш за все, вони вважали Військо захисником всього православного, а ширше й всього християнського світу від ісламської загрози.

Показово, що подібні вислови зустрічаємо у висловлюваннях різних запорозьких чільників впродовж кількох десятиріч XVIII століття. *“Себя считают быть щитом противу неверных”,* – такого висновку доходить голова Малоросійської колегії П.Румянцев після розмови з військовим суддею П.Головатим у 1765 р. [5, арк.43в.]. Інший військовий суддя – Микола Касап, сімома роками пізніше, у 1772 р. у своєму листі командирові Дніпровської лінії генерал-майору Василю Черткову, оскаржуючи захоплення військових земель, акцентував на неприпустимості цього *“по знатным сего Войска заслугам которыми завжде великие бусурманские погромляючи силы гордое их прагенение на кровь христианскую до конца затлумили и набеги их татарские груды своими сперлы”* [6, арк.222зв.-223].

Слід зауважити, що не в останню чергу подібні погляди формувалися під впливом проповідей, запорозького духовенства, причому як в січовий, так і в пост-січовий періоди. Показовою в цьому відношенні є оцінка *“вірного запорозького”* козацтва, зроблена добре відомим з запорозької історії духовником – Кирилом Тарловським, відомим також під прізвиськом *“дикого попа”*: *“...Христолюбивое и верное воинство!”* [7, арк.5].

Треба відзначити, також відзначити, що саме такому усвідомленню історичної місії Запорожжя сприяли не тільки засадничі світоглядні імперативи самого січового товариства, але й оцінка його діяльності вищими сюзеренами – російськими монархами – від Петра I і до Катерини II включно. Тексти царських/імператорських грамот Війську Запорозькому Низовому традиційно насичені тематичним образами християнсько-мусульманського протистояння з акцентуванням на місії Запорожжя як традиційного захисника православ'я [8, арк.63в., 10].

Взагалі ж то, тема козацької слави, козакування як найбільш гідного способу служіння Богові й вітчизні, лейтмотивом звучить в листуванні між собою колишніх січовиків, та й просто осіб, причетних в той чи інший спосіб до старого Запорожжя. Так, колишній запорозький старшина Василь Колотнеча, на той час вже російський дворянин і поміщик, у своєму листі 1792-го року до А.Головатого, поздоровляючи його та все Військо з милостями від імператриці, висловлював своє задоволення з приводу того, що *“еще козацкая слава не изгубла, а процветает”* [9, арк.62-63]. Колишній курінний отаман (ще з січової доби) П.Плохій, готуючись до прийняття чернецтва, відписує кошовому чорноморців З.Чепізі: *“свидетельствую мой всенижайший поклон всему Войску за козацтво, а я вечно остаюсь в монастыре...”* [10, арк.131].

Відзначимо при цьому, що традиційне запорозьке усвідомлення того, що ж саме вважати козакуванням, у чому полягає ця *“козацька слава”*, кардинально відрізнялося від урядового розуміння *“козаччини”* й *“служби козацької”*.

* Робота в польських архівосховищах стала можливою завдяки стипендіальним програмам Інституту міждисциплінарних досліджень *“Artes Liberales”* Варшавського університету (2008, 2009 рр.)

Звитяга (молодецтво) було обов'язковим елементом поведінки козака-січовика, особливо для представників його молодшої генерації – молодиків. Ведення небезпечного рибальського або мисливського промислу в глибині території сусідів-ворогів, відгін коней і худоби, захоплення здобичі – всі ці діяння були конче необхідними, без них не можна було сподіватися на повноцінне визнання курінними братчиками. Причому підтвердження цього можна віднайти і в документах досліджуваної доби, а не лише в пізнішому фольклорі. Маємо кілька згадок про участь саме молодиків з Великого Лугу в гайдамацьких ватаг, що шарпали польські володіння [11, арк.127], або ж у заснуванні тими ж молодиками куренів на кримській землі [12, арк.35-36зв.].

Погляд на здобичництво як на справу гідну справжнього козака був притаманним не тільки січовій сіромі, але й самій високопосадовій старшині. Звісно ж, що подібне трактування звитяги, молодецтва, хоробрості здавалося носіям державницької традиції викривленим, гідним осуду [13, арк.1-21зв.]. Звертаючись чергового разу до вже знаного нам донесення П.Румянцева (1765 р.), не можемо обійти увагу його характеристики військового писаря Глоби, який на його думку був *“образом не рыцарства, а разбойничества, как лутчим к достижению богатства, ...весьма пленен...”* [14, арк.5зв.].

Показовим моментом цієї ремарки російського високопосадовця є те, що вона містить в собі свідчення західноєвропейських привнесень романтизованого ідеалу воїна-служителя на ментальну площину російського імперського простору. Зазначимо також, що в пост-січовий період запорозької історії, під впливом зовнішніх чинників, подібний же, ідеалізований погляд на характер і зміст “козацької служби” поширюється як в колах козацьких, так і в колах близьких до нього [15, арк.336-337зв.].

Розглянувши складові історичного етосу січової громади, які характеризують погляд запорожців на сенс буття кожного з них та Війська в цілому, його відносини з оточуючим світом, з головними фігурантами навколишньої реальності, не можна обійти увагою й ті його складові, якими визначалися поведінкові стереотипи на рівні “внутрішньому”, а саме ті, які регламентували погляди на характер січової козацької громади, на стандарти ставлення козаків один до одного.

Наскільки це видно з автентичних епістолярій, все Війсьо розумілося як “братство”, причому у всі періоди свого історичного існування. Належність до єдиного “січового братства”, домінувала, виходила на перший план, по відношенню до належності до різних генерацій січовиків. Так, колишній запорозький кошовий П.Федорів, у своїх листах звертається до чорноморських старшин (які за його отаманства були ще зовсім молодими козаками), не інакше як “брати”, або “братчики” [16, арк.6-6зв.].

Фольклорна традиція запорозького козацтва при цьому не йде врозріз з даними письмових наративів: старші генерації запорозьких козаків все одно сприймаються як складова частина запорозького “братства”. Використовуючи термінологію означення кровного рідства на кшталт “батьки” й “діди”, по відношенню до старших генерацій запорозьких козаків, ті ж запорозькі барди в своїх думах, в якості маркерів для відокремлення однієї генерації від іншої користуються як нам здається не стільки конкретними одиницями виміру часу (роками, чи десятиріччями), а радше, історичними епохами (добою Гордієнка, себто початку XVIII-го століття, чи кримської протекції, або когось іншого). Наприклад у пісні-жалю, складеній після 1775 р. згадується *“...присяга, що мусили батьки цариці Ганці вчинити”*, тобто генерація “батьків” – генерація козаків кримської доби, оскільки йдеться про події 1734 р. [17, арк.19зв.,20-20зв.]. Так само зрозуміло, що у випадку, коли в пісні, час створення якої припадає приблизно на той же 1734 р., йдеться про те, що *“...треба нам Кошем стати, де діди, батьки сиділи...”*, чи про те, що *“...нехай же ми будемо служити як батьки й діди служили...”*, під “дідами/батьками” слід розуміти генерації запорожців періоду 1654 – 1709 рр. [17, арк.10зв.].

До коло “соціальної компліментарності” при цьому потрапляють не тільки попередні й нинішні генерації козаків-запорожців – за тогочасними епістоляріями простежується ідея “великого козацького братства”. Принаймні незаперечним є факт її існування на рівні вищої старшини таких козацьких військ як Чорноморське й Бузьке: побратимами були Захарій Чепіга та Петро Скаржинський [18, арк.104].

Констатуючи усвідомлення самими широкими верствами запорозького козацтва ідеї “козацького братства” всередин Війська та за його межами, розглянемо механізми реалізації цієї ідеї на практиці. Оскільки Військо Запорозьке Низове від початку свого існування являло собою конфедерацію січових куренів, розгляд практичного втілення концепції “січової сім’ї”, як важливішої складової історичного етосу запорозького козацтва слід починати саме з рівня куреня.

Як це виходить з документальних свідчень часів Нової Січі, кодекс “курінної честі” вимагав обов'язкового надання допомоги побратимові у разі необхідності – заступництва за нього у тому випадку, коли він того потребує. У такому разі козаку куреня гуртувалися, виступаючи потужною силою проти другої сторони. Жовтнем 1750 р. (20 число) датовано досить показовий випадок, який мав місце на Січі: четверо драгунів із ландміліцької команди Новосіченського ретраншементу образили козака Мінського куреня. Трохи згодом за нього вступилося вже 50 (!) козаків з його куреня, які під час бійки покалічили кількох російських вояків та одного вбили [19, арк.18-18зв.].

Інцидентами подібними до описуваного рясніють й аннали пост-січової доби, відколи, власне, розпочинається відлік чорноморської історії [20, арк.353]. Зауважимо, що у даному випадку поведінка запорожців/чорноморців не особливо вирізнялася на загальному фоні поведінкових імперативів мешканців решти українських земель, які в повсякденному житті здебільшого керувалися ветхозавітним принципом “око за око”, волюючи розбиратися зі своїми образами та кривдниками самі, без судових позивів [21, арк.1-1зв.].

Одним із найбільш ревно дотримуваних принципів запорозького етосу був принцип невидачі будь-якої особи, яка шукала притулку й захисту на Запорожжі. Причини достатньо суворого дотримання цього принципу витікала з особливостей формування й наповнення Війська – нехтування ним автоматично призвело б до звуження людського потоку на Низ та послаблення потужності й впливу запорозького козацтва. Невидача втікачів була “святим правилом” для запорожців не тільки у XVII ст., але й у більш пізні часи, коли для решти козацьких спільнот, наприклад для тих же донців, формула “с *Дону видачі нет*” давно вже перетворилася на поетичну легенду.

Прикладів тому існує багато: наприклад під час протиборства донських та запорозьких козаків за землі у Північно-Східному Приазов'ї, у квітні 1746 р. стався випадок, коли команда донського старшини Туроверова намагалася захопити та від конвоювати до Черкаська 18 бурлак із числа біглих росіян та українців. Цьому наміру збройно протистояв запорозький полковник Таран, який не віддав втікачів на поталу, незважаючи на те, що знав, що діє всупереч імператорським наказам [22, арк.44-44зв.]. За трохи пізнішими даними (1761 р.) у Війську Донському існувала спеціальна команда, яка займалася затриманням втікачів з внутрішніх губерній на кордонах і всередині військових земель. Команда ця налічувала 348 козаків (2 % від загальної кількості Війська – 17161 строювих козаків і старшин) [23, арк.243].

На Запорожжі ж практика видачі втікачів так і не набула поширення. Хоча в документах Коша 1772-го року і згадується спеціальна команда під орудою полковника Сніжка, яка мала б займатися виявленням всякого роду безпаспортних бурлак та їх конвоюванням на попередні місця мешкання, її робота з боку російського командування традиційно оцінювалася як незадовільна [24, арк.219]. Вельми показовим для характеристики ставлення січовиків до всього, що було пов'язано з переслідуванням та видачею втікачів є й випадок, датований тим же, 1772-м роком: коли козакам-“дунайцям” з команди І.Мандри, що стояла влітку того року під Ізмаїлом, було наказано прийняти участь у гонитві за кількома молдаванами, які втекли з земляних робіт, згадуваний запорозький полковник навідсіч відмовився виконувати наказ [25, арк.8]. Очевидно, що принцип “невидачі” належав до одного з найдавніших у традиційному запорозькому етосі.

Життя на прикордонні диктувало правила поведінки не тільки всередині козацької громади, але й по відношенню до своїх реальних або потенційних ворогів. В умовах перманентної степової війни краще було мати “свого” серед “чужих”. Ще й на середину XVIII ст. зберігалася практика побратимства між запорозькою старшиною та ногайсько-татарськими мурзами та офіцерами турецьких прикордонних фортець, відома за джерелами більш раннього періоду. У тому разі якби в полон, наприклад, до ногайців потрапив запорожець, його “побратим” обов'язково викупив би його, і навпаки. Неабияка раціональність подібної практики призводила до того, що до неї подекуди долучалося й російське офіцерство, яке проходило службу на прикордонні [26, арк.431-431зв.].

Продовжуючи аналізувати інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази у справі реконструкції основних рис традиційного запорозького етосу, ми не можемо обійти увагою питання про одну із засадничих норм за якою відбувалося віднесення того чи іншого запорожця до “справжніх” січовиків – “лицарів”, чи то до “гніздюків”. Йтиметься про ставлення суспільної думки січової громади до проблеми сім'ї та шлюбу, та, відповідно, до цього, на поділ всіх козаків на “білу” й “чорну кість” – на холостих і одружених.

Те, що згідно січової традиції запорожець одружений вважався, за своїм соціальним статусом, значно нижчим за холостого, простежується не лише в усній традиції, але й за письмовими джерелами. Ось, наприклад, в якій тональності військовий суддя М.Касап висловлюється з приводу запорожців, які оселилися у форштадті Олександрівської фортеці: “разные женатые казаки и обыватели, оставя свою должность и самые жилья и лакомья на прибыли, утесняя холостых запорожских казаков...” (підкреслення наше – В.М.) [27, арк.223зв.]. Цілком виразно відчувається, що сам суддя, другий після кошового військовий старшина, вважає “гніздюків” у порівнянні з нежонатими “лицарями” не тільки менш вартісною категорією, але й верствою зараженою пошестю користюлюбства, начебто не притаманною холостим січовикам.

Показовою для характеристики ставлення січовиків до інституту шлюбу є й “справа” військового товариша Василя Хорбата, який влітку 1776 р. подав чолобитну князеві Г.Потьомкіну з проханням вдовольнити його претензії і повернути частку конфіскованого майна останнього військового писаря Івана Глоби. Суть справи полягала в наступному – з часу своєї появи на Січі у 1761 р. і впродовж наступних 10 років він був “товаришем” Глоби. Спільно вони володіли зимівником, до якого згодом додався ще й млин. Все йшло як треба, аж поки у 1771 р. Хорбат не взяв та й одружився. Здавалося б, що тут такого? Однак укладений ним шлюб став кінцем їх дружби і співпраці. Дізнавшись про одруження товариша, Глоба не на жарт обурився, розірвав духовні узи “товаришування”, апелюючи до того, що “мне с тобой в товарищах быть ни за способно, потому что я пан, а с мужиком мне товарищит не можно” (!) [28, арк.112-112зв.]. Як слідство, Хорбат втратив не тільки товариша, але й частку майна, оскільки Глоба вбачав у одруженні товариша без попередження особисту образу собі. Тут можна було б, звичайно, розміркувати про особливості несамовитої вдачі Глоби, про можливий наклеп із боку Хорбата, однак не треба забувати одного – Глоба був одним із вищих військових старшин, тобто людиною публічною, кожен крок і вчинок якої був на виду. Слід признати, що розрив його з Хорбатом цілком вкладався в рамки січової традиції, а тому останній і мав чекати аж 5 років поки зміг висунути свої претензії на Глобу вже представникам нової влади, яка дуже несхвально дивилася на практику “січового цілібату”.

Серед чи не найбільш характерних норм історичного запорозького етосу, культивованої поколіннями січовиків слід також назвати “простоту”. Під “простотою” тут слід розуміти як простоту поведінки, так і про-

стоту побуту. Традиційна модель поведінки “запорожця” вимагала маскування під козака-нетягу навіть високо освічених старшин штибу Петра Калнишевського та Івана Глоби. Подекуди ця поведінкова модель відігравала роль своєрідної маски простацтва, за якою можна було й сховатися при нагоді. Ось як змальовує обставини своєї бесіди зі згаданими особами (військовим отаманом та суддею) граф П.Румянцев (1765 р.): “*кошевой под видом грубого казака довольно вежливо, а писарь под видом вежливого и знающего обстоятелствы дел, грубыми казацкими терминами отвечали, что оне... заключают всю свою должность токмо в верности Вашему Императорскому Величеству...*” [29, арк.43в.].

Зневага до благ матеріальних (як явна, так і нарочита, удавана) була однією з обов’язкових складових січового “лицарського” етосу. Добробут, статок, комфорт, хоча й не заперечувалися взагалі, однак і не відносилися до числа традиційних чеснот, якими мав бути наділений запорожець. Розставатися з грошима та майном, у разі потреби, слід було легко, що всі носії “запорізької ментальності” й демонстрували раз по разу. Достатньо характерною в цьому відношенні є поведінка козаків, які влітку 1776 р. збиралися “йти під турка” – тотальний розпродаж майна за безцінь, віддача його сусідам чи взагалі пожертвування на церкву [30, арк.116].

Нехтування матеріальним у січовиків часто приймало крайні форми – нарочите, удаване, на межі з бльознірством, воно надовго запам’ятовувалося очевидцям [31, арк.33зв.]. Втім, існувало воно рівно стільки, скільки існував традиційний соціальний устрій. Щойно, як наприклад у чорноморців, місце колишньої корпорації неодружених чоловіків посідає “класичний” соціальний устрій “волості”, основою якого є мала сім’я, зневага до матеріальної частини буття відходить у область історичної пам’яті та фольклору. Останню обставину не без задоволення констатували сторонні спостерігачі з числа російських можновладців, що докладали значних зусиль до спрямування засад життя чорноморської громади в “легітимне”, з точки зору імперії, русло [32, арк.2-9зв.].

Звісно ж, що ступінь здатності до дотримання козацької “простоти” був абсолютно різним серед козацтва в цілому. Очевидно, що умовна, ментальна межа розподілу, проходила по тонким матеріям вдачі – вродженої та сформованої під впливом оточення, особистих схильностей та уподобань і такого подібного. “Простота” за часів існування Січі розглядається як необхідна чеснота самими широкими верствами козацтва, після її ліквідації достатньо швидко виходить з ужитку, особливо серед старшинської частини Війська. В той час, як одні з запорізьких старшин після 1775 р. заходилися насаджувати слободи, збирати ате-стати та подавати чолобиття на ім’я імператриці та князя Потьомкіна [33, арк.2-158], інші не менш хоробрі й заслужені, махнувши рукою на “нові порядки”, пропивали по шинках свої золоті медалі, розпродавали оздоблені, багаті зимівники чи просто їх кидали, та йшли під турка-бусурмана, у повну безвість, йшли туди де було трохи більше можливості зберегти козацький спосіб життя, дух старого Запорожжя.

Не випадково, що подібний поведінковий стиль виглядав алогічним і підозрілим в очах російської адміністрації, яка воліла робити ставку на елемент не просто заслужений, заможний і статечний, але й практично начисто позбавлений “запорізького” погляду на життя і життєві цінності. Звітна документація місцевих російських командирів вищому військовому командуванню, датована першими часами по ліквідації Запорізької Січі, дає змогу простежити поведінкові моделі колишніх запорізьців – носіїв “січового духу”. Ось, наприклад, як описує свої перші відвідини Великого Лугу поручик Тіт Корчагін, призначений в листопаді 1775 р. командиром Кінсьководського повіту: по приїзді до Олександрівської фортеці він зажадав побачити свого попередника – запорізького старшину Твердого. Зустріч відбулася не скоро – Твердий демонстративно уникав зустрічі з російським офіцером, а коли таки з’явився, то відразу ж відхрестився від необхідності звіту про збір податків серед колишніх січовиків, мотивуючи це своєю неписьменністю. Корчагіну на залишалося нічого іншого, як зібрати “*из ближайших мест лутчих и зажиточных людей, Великого Лугу жителей*”, повідомити їм про свій вступ на посаду, замість Твердого, та почати формувати “команду” обираючи з числа згаданих осіб отаманів над зимівчанським населенням [34, арк.81-84].

Не буде перебільшенням сказати, що як для самого козацтва, так і для оточуючого його світу, надзвичайно важливим було не тільки те як поведився той чи інший запорожець, а й те як він виглядав ззовні, які речі його супроводжували по козацькому життю.

Особливою прикметою, за якою запорожця (чорноморця/задунайця) впізнавали отчуючі, безперечно, був чуб-“оселедець”. Це й не дивно, оскільки сам факт поголення голови на запорізький штиб розглядалося як акт своєрідної ініціації, долучення конкретної особи до січової громади, що підтверджується як документальними джерелами [35, арк.200], так і наративними [36, с.6].

Значення запорізької чуприни-оселедця як символу належності до козацької громади зберігалося тривалий час. Так, колишні запорізьці скаржилися у 1796 р. на дії таврійських і катеринославських поміщиків, які не тільки перешкоджали їм записуватися в чорноморці, але й силоміць позбавляли права носити “оселедці”, в такий спосіб ніби символічно переводячи їх з козацького до селянського стану [37, арк.61-62зв.]. Практично синхронно у часі десятки поміщиків катеринославського намісництва скаржаться на зухвалі пограбування з боку гайдамацьких ватаг, основу яких складають чорноморці. Коли ж їх намагаються запевнити в тому, що то є не справжні чорноморці, а звичайні гультьяї (оскільки чорноморці всі вже переселилися на Кубань), постраждали в якості головного доказу “*уличают тем, что в чупрынах*” [38, арк.337-337зв.].

Вірогідно, що не просто “гарним тоном” у справі дотримання споконвічних січових традицій, але й цілком щирими, не удаваними, в чомусь навіть щемливо сентиментальними, є задокументовані сучасниками (а не тільки фольклорні) зразки ставлення запорізьців/чорноморців, до своїх не одушевлених і навіть

“неживих” товаришів чи то подруг – коня, зброї, люльки [39, арк.4], навіть до традиційного запорозького вбрання. Стосовно останнього можна стверджувати, що специфічний одяг (свого роду dress-code) як маркер, що визначав приналежність до корпорації побутовував у пост-січових козацьких громадах ще впродовж майже півстоліття після ліквідації Запорозької Січі. Цю правду, дотримувалися його здебільшого представники старшого покоління, які самі були запорожцями [40, арк.18].

Таким чином, на підставі всього викладеного вище, можемо зробити наступні висновки:

- документальні та наративні джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. мають потужний інформаційний потенціал: з одного боку, він пояснює та доповнює джерела фольклорної традиції, з другого ж, може слугувати базою для повновартісної реконструкції характерних рис запорозького історичного етосу;
- колективні поведінкові моделі запорозького козацтва в досліджуваний період базувалися на комплексі засадничих принципів, які передбачали усвідомлення своєї високої історичної місії, а відтак й вимагали пристосування стилю життя до її виконання;
- індивідуальні стратегії повсякденної поведінки формувалися у зв'язку з необхідністю дотримання низки умов необхідних для успішного внутрішнього розвитку січової консорції;
- в комплексі, етос запорозького козацтва XVIII ст., прямо витікав з специфічних умов життя січової спільноти на цивілізаційному кордоні, в умовах перманентної війни.

Джерела та література

1. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного Запорожского архива. – Одесса, 1841.
2. Новицкий Я.П. С берегов Днепра. Путевые записки и исследования // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т.1.
4. Рябинін-Склярєвський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябинін-Склярєвський: матеріали к біографії. – О. – К., 2000.
5. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 76.
6. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 95. – Ч. 3.
7. Государственный архив Краснодарского края (далее – ГАКК). – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 37 (цитуються лист ієромонаха Кирила (Тарловського) кошовому отаману Війська вірних запорозьких козаків З.Чепізі від 15 березня 1789 р.).
8. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 1. – Ч. 2. Дослівно: “во знак своей к нам подданнической верности в защищение нашей православныя христианския кафолическия веры и Святого Креста” або “верные наши подданные против неприятелей наших и Креста Христоваго врагов... мужественные и ревностные службы и действия показали” (грамоти імператриці Анни Іоаннівни від 18 червня 1735 р. і 14 січня 1737 р.).
9. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 126-а (т.2) (лист від 9 жовтня 1792 р., з Павлограда).
10. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 117 (т.1) (лист від 3 жовтня 1791 р., з Кисляківки).
11. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1591.
12. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 1. – Ч. 2. У турецько-кримських документах вони зазвичай звуться *джурун*, або *гюрун*, тобто джурами, молодиками (з скарги хана Селім-Гірея II імператриці Єлизаветі Петрівні на Військо Запорозьке Низове (1747 р.)).
13. Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далее – РНБ ОР). – Ф. 588. – Оп. 1. – Д. 1812, Л. 1-210б. (“Физическое и философическое описание от Питерсбурха до Тулы, а от Тулы до морей Азовского и Черного положения мест и причины их, и бывших степей запорожских казаков с предположением для пользы народа на сих землях обитающих, сообразно пользе государственной”). Як зауважував анонімний новоросійський поміщик, який добре знав запорозький побут ще з часів російсько-турецької війни 1768-1774 рр., а після 1775 р. й сам мав маєток на землях колишніх Вольностей і мав змогу часто спілкуватися з січовиками з навколишніх слобод – “Храбростью они называли все то, что могли отнять у своих соседей, что усугубляло их багатство” (л.60б.).
14. РГАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 76.
15. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 126-а (т.2): тогочасні епістолярії донесли достатню кількість велми характерних свідчень на користь цього: так, приятель А. Головатого, відомий український просвітитель XVIII-го століття, Ф. Квітка, який був вчителем сина Головатого, розпочинаючи в листі малоприємну для чорноморського керівництва розмову про гайдамакування їхніх підлеглих – чорноморців у Катеринославському намісництві, зауважував: “та ще батьку, поговоримо лиш ми і о козацкой славе, бо слава буваєть двоюка” (лист від 28 жовтня 1792 р., з Харкова).
16. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 73 (лист колишнього кошового отамана Війська Запорозького Низового П. Федорова до отамана й судді Чорноморського війська – З. Чепіги й А. Головатого, від 7 квітня 1790 р., з Самарського Пустинного монастиря).
17. СПБИАИРАН. – Ф. 200. – Оп. 2. – Д. 188.
18. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 117 (т.1) (лист П. Скаржинського до З. Чепіги, від 15 жовтня 1790 р.) – удавано ображаючись на З. Чепігу за те, що той давно не писав йому, П. Скаржинський нагадує: “позабулись, что мы с вами колись побратались, як в Касперовке напивались”.
19. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 846.
20. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 117 (т.2) (лист військового судді А. Головатого до кошового отамана З. Чепіги, від 17 жовтня 1792 р.): повідомляючи на Кубань про події у старому коші – Слободзії, той достатньо яскраво описує ситуацію на побутовому ґрунті – “...солдат козакови нашему обрубил пальцы, а наши, поправивши, убили солдата...”.
21. РГАДА. – Ф. 1445. – Оп. 1. – Д. 56: настанова П. Румянцева Малоросійській колегії від 19 листопада 1777 р. з вимогою повторних публікацій наказів населенню українських губерній про неприпустимість самосудів, смертовбивств та мордобойів під час вирішення спірних питань.

22. РГАДА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Д. 54. – Ч. 2.
23. РГВИА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 100.
24. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 95. – Ч. 3.
25. Российский государственный архив военно-морского флота (далее – РГАВМФ). – Ф. 212. – Оп. 4. – Д. 139 (витяз з рапорту полковника І.Мандри обер-інтендантові М. Рябініну від 17 липня 1772 р.). дослівно, відповідь була наступною: *“на которой приказ вашему высокородию репортую, что Войско Запорожское, в команде моей находящееся, не для таковых случаев, как ваше высокородие приказывают сюда призвано, но единственно для случая военного”*.
26. РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1579.
27. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 95. – Ч. 3: згадано лист командирові Дніпровської лінії В. Черткову від 29 вересня 1772 р.
28. Дніпропетровський історичний музей (далі – ДІМ). – КП. 74238 / АРХ. 14531.
29. РГАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 76.
30. ДІМ. – КП. 74232 / АРХ. 14531 (цитата з рапорту командира Барвінкостінківського повіту (паланки) секунд-майора Крамніна до Азовської губернської канцелярії від 16 червня 1776 р.): *“казаки продают свой скот дешевою ценою и отдают в долг ис половины с тем что естли де мы живы будем то отдашь нам половину, а естли каким случаем пропадем, то отдай на церковь, а другия говорят мы все бросим, а что надо займеем где ни будь, а себе оставляют по двое лошадей”*.
31. РНБ ОР. – Ф. 550. – Оп. 1. – Q IV-410 (*“Хождение в Иерусалим из Москвы старца Леонтия в 1701-1703 годах”*): *“...казаки палеевщина и свальбы покинули, а все голудба беспортошная, а на ином и клока рубахи нет, страшны зело и черны, что арапы, а лихи что собаки из рук рвут, они на нас стоят дивятца, а мы и втрое, что таких уродов от роду не видывали...”*.
32. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 1286. – Оп. 1. – 1804 г. – Д. 246: (рапорт херсонського військового губернатора А. Розенберга імператорові Олександрі І про результати інспекційної поїздки Півднем): *“...проезжая к Екатеринодару и оттуда, видел довольно многолюдные селения – жители обзаведшиеся домами и хозяйством, представляют не то уже странное общество, которое прежде в бывшей Сечи Запорожской составлено было. Люди осемьянившись не те уже марнотратцы, которые все что ни собрали, каким бы то образом ни было, расточали. Они теперь, по видимому, трудолюбивее... Поступившие в сформированные полки казаки, люди самые видные и крепкого сложения, и хотя разноцветно, но пристойно одетые. Офицеры большею частью молодые, старающиеся друг перед другом себя отличить...”* (л.8).
33. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 311: чолобиття й атестати Максима Комлика, Герасима Спичака, Івана Головатого, Петра Старого, Семена Желя, Василя Донця, Мокія Гулика, Василя Вовка, Антона Шульженка, Костянтина Шнурчевського, Омеляна Барабаша, Андрія Зеленського, Івана Неживого, Антона Шлома, Павла Великого, Микити Довбні, Гаврила Письменного, Семена Білого, Микити Кравчини, Івана Копійки, Степана Курила, Петра Гнойового, Івана Малого, Петра Чернявського, Степана Шапошника, Федора Водолаги, Івана Білого, Степана Самсики, Клима Перепілки, Корнія Куропаського, Степана Жидка, Івана Вербця, Степана Розлаги, Олексія Шульги, Василя Супереки, Якова Чинбаря, Давида Півненка (Кучердученка), Йосипа Сопілки, Семена Бойка.
34. ДІМ. – КП. 166478 / АФД. 156 (рапорт командира Кінсьководського повіту поручика Т.Корчагіна до Азовської губернської канцелярії; початок грудня 1775 р.).
35. BCz, грс. 3840 (лист подільського воеводи В.Ржевського до маршалка надвірного Є.Мнішка від 2 лютого 1762 р.): *“...wypadali corocznie z Siczy hajdamacy, którzy zowią watażki albo komendanci hajdamaków. Ci sobie dobierali w dziecięcego więcej naszych z Polski hulajów, pijaków, nawet i szlachtę, seledce im golili i na hajdamaków przeformowywali...”*.
36. Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака. 1770-1850 гг. / Сообщ. Г.И. Мигрин // Русская старина. – 1878. – Т.23. – №9: *“...донесли Головатому, что я еще кобянюсь. “А, бисов сын! – сказал он, – обричь ему швыдче голову по-казачьи: тогда он будет уже нашим”. Таким образом мне остригли волосы, отрезали длинную мою косу (тогда носили еще косы) и оставили только одну косичку напереди. называемую “чуприна”, – и я стал черноморцем...”*.
37. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 1. – Д. 26 (копія рапорту одного черноморського старшини таврійському губернатору С.Жигуліну, від 13 лютого 1796 р.). Дослівно звучало так: *“...многие помещики... отдают в рекруты, отрезывают чуприны, бьют безчеловечно, отправляют в тюрьмы, несмотря ни на какие их доказательства...”*.
38. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 126-а (т.2) (лист Ф.Квіткі до А.Головатого, від 28 жовтня 1792 р.). В цьому ж листі Квіткі запевняє Головатого, що завжди намагається захищати черноморців від неправдивих звинувачень, причому робить це досить дотепно: всім тим, хто вважає чубатих грабіжників черноморцями він відповідає, що от, наприклад, Василь Мирович, засуджений у 1764 р. на смерть як державний злочинець (за невдалу спробу звільнити з ув'язнення в Шліссельбурзі Іоанна VI Антоновича) носив косу – то що ж, тепер всіх тих, хто носить коси вважати “Мировичами”?
39. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 15 (лист до кошового отамана Війська запорозьких вірних козаків З.Чепіги від А.Бекшикова, від 15 серпня 1788 р.): згідно наказу самого ж кошового, спеціально відряджений козак віз йому *“його” (!) люльку*.
40. ГАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 855: ще й у 1823 р. черноморець П. Дробязко, під час перебування на богомоллі у Києві, одягається *“по-запорозьки”*.

Мильчев В. И. Характерные черты запорожского этоса XVIII века

Статья посвящена исследованию характерных черт этоса запорожского казачества XVIII века. Основы статьи составили документальные и нарративные материалы архивных и библиотечных собраний Украины, Польши и Российской Федерации. Выделены и проанализированы характерные составляющие запорожского этоса: миссии „Щита Христианства”, отречения от семейной жизни, кодекса чести сечевиков, а также соблюдения внешних, атрибутивных, маркеров социальной группы в одежде, причёске и тому подобного.

Ключевые слова: этос, запорожское казачество, братство, слава, celibат.

Mil'chev V. I. The characteristic touches of Zaporozhian etos in XVIII ct.

The article is dedicated to the research of the historical etos of Zaporozhian cossacks during the XVIII ct. Materials of the Poland, Russian and Ukraine archives are the basis for the scientific research. The characteristic constituents of Zaporozhian etos: missions of „Shield of Christianity”, renunciation from domestic life, code of honour of Sich-cossacks, and also observance of external, attributive, markers of task force are in clothes, to the hair-do and suchlike were selected and analysed.

Keywords: etos, Zaporozhian Cossacks, fraternity, glory, celibacy.

УДК 930.2:35.07-058.232.6(477.5/6)“18”

Л. Ф. Циганенко

ФОРМУВАННЯ ДВОРЯНСЬКОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – XIX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Розглядається формування дворянської земельної власності, уточнюються форми дворянського землеволодіння, участь представників місцевої аристократії в органах адміністративного й корпоративного управління в Таврійській губернії у другій половині XVIII-XIX ст.

Ключові слова: дворяни, формування, земельна власність, колонізація.

У контексті сучасних суспільних трансформацій тема дворянства викликає значний громадський інтерес та набуває актуального звучання. З'ясування загальних і особливих рис в процесі формування та розвитку цієї верстви у різних регіонах імперії повинно допомогти усвідомленню можливостей сьогодення, і що ще важливіше – завтрашнього дня.

Останнім часом в колі зору вітчизняних вчених опинилися питання специфіки формування дворянського стану на Півдні України в другій половині XVIII – XIX ст., зокрема в Таврійській губернії та Криму.

Оскільки ґрунтовні студії над різними аспектами історії південноукраїнського дворянства ще тільки розпочинаються, важливе значення мають роботи джерелознавчого характеру, серед яких значне місце посідають дослідження А. Бойка [1]. Останніми роками окремі аспекти історії таврійського дворянства стали об'єктом дисертаційних досліджень українських вчених. Дослідниця Н. Сурева присвятила дисертацію аналізу джерел з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. [2]. Поряд з визначенням руху документів та основних архівних зібрань, класифікацією джерел, авторка багато сторінок свого дослідження відвела під суто історичну довідку щодо особливостей утворення дворянських родів, формування землеволодіння та становлення дворянських корпоративних установ на Півдні України та зокрема в Криму. Висвітленню окремих питань політико-адміністративного характеру в історії Таврійської губернії присвячені дисертації В. Дмитрієва [3], Б.Короленка [4]. Однак робіт, які б розглядали формування дворянського землеволодіння в Таврійській губернії, адаптацію регіонального нобілітету до модернізаційних змін в економічному розвитку краю на сьогодні не існує.

В статті використані матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, особистого фонду Н. Д. Полонської-Василенко з Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України, фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського НАН України, державного архіву Одеської області, Російського державного історичного архіву (м. С.-Петербург).

На момент приєднання таврійських земель і Криму до Російської імперії ці землі не були якоюсь пустацею. Тут існувала досить розвинута система державно-адміністративного управління, створена за часів Кримського ханства, своїм станові установи, основною з яких був Диван. Таврійське дворянство переважно представляла впливова мусульманська аристократія.

Взагалі кримські аристократи дуже дорожили своїм походженням і титулами. Привілейоване становище серед інших займав род Гіреїв, який мав право на ханський престол. Потім йшли декілька родів татарських мурз і беїв, які були досить відомі. Найбільш шанованими вважалися представники роду Ширинських. У реєстрі „Першої родини Ширинських мурз (старших та молодших)”, складеному для князя Г. Потьомкіна, згадуються 202 особи [5, арк.13-14 зв]. Члени цієї родини займали перші місця після хана в Дивані, одружувалися на дочках гіреєвих, мали власний прапор. Їм належало багато населених пунктів у Феодосійському повіті.

Після Ширинських ішов рід Мансурських. Їх володіння знаходились у Євпаторійському повіті. Представники цієї родини також мали право одружуватися на доньках хана. Наступним був рід Аргинських мурз, маєтності яких були розташовані між Ахмечетом та Карасубазаром. Далі йшли Баринські та Суджеутські, що володіли землями в околицях Карасубазара. Представники всіх цих родин мали свої резиденції, свій управлінський апарат [6, с.61-65]. До найбільш відомих відносилися також мурзи Кипчакські, Даїрські та Яшлавські [7, с.56].

У процесі колонізації таврійських земель і Кримського півострова царський уряд діяв уже відпрацьованими методами перерозподілу земельних володінь, надаючи перевагу особам дворянського походження.